

УДК 94

Т. К. Захарченко

НІМЦІ ТА МЕНОНІТИ БЕРДЯНЩИНИ

У статті розглядаються причини та процес утворення німецьких і менонітських колоній на Бердянщині упродовж XIX ст., їх економічне процвітання, кризові моменти у суспільно-політичному та економічному розвитку та ліквідація колоній.

Ключеві слова: німці, меноніти, колонія, колоністський округ, антинімецька компанія, ліквідаційні закони, депортація етнічних німців.

В статье рассматриваются причины и процесс возникновения немецких и меннонитских колоний на Бердянищине на протяжении XIX в., их экономическое процветание, кризисные моменты в социально-политическом и экономическом развитии и ликвидация колоний.

Ключевые слова: немцы, меннониты, колония, колонистский округ, антинемецкая компания, ликвидационные законы, депортация этнических немцев.

In the article and process of formation of the German and Mennonite colonies are examined on Berdyan-shini during a XIX age them expansion, crisis moments publicly to political and economic development and liquidation of colonies.

Key words: Germans, Mennonites, colony, colonist district, antiGerman company, liquidating laws, deportation of ethnic Germans.

Постановка проблеми. Південна Україна завжди приваблювала іноземців географічними просторами, родючою землею та пільгами, що надавалися переселенцям, які влаштовували власні колонії у різних регіонах країни. Таким наприкінці XVIII - на початку XIX ст. було Північне Приазов'я (у тому числі й Бердянський повіт), куди почали переселятися болгари, греки, молдовани, євреї, німці та меноніти. У сільській місцевості іноземці влаштовували колоністські поселення, у містах намагалися селитися компактно або дисперсно. Так складалася соціально-економічна інфраструктура регіону з елементами автохтонних та європейських традицій, що в суміші визначило особливості Приазовського краю як поліетнічного і соціально рухомого. Соціальна рухомість або міграція (як внутрішня так і зовнішня) сприяли утворенню стабільного клімату у міжнаціональних відносинах протягом декількох століть. Отже актуальність даної тематики обумовлена тим, що проблеми сучасних міжнаціональних відносин в Україні детермінуються як соціальним контекстом сучасності так і історичною спадщиною.

Метою дослідження є аналіз суспільно-політичного положення німецького і менонітського народонаселення Бердянщини протя-

гом XIX – першій половині XX ст. у контексті загального розвитку регіону.

Сьогодні проблемою національних меншин, а саме німців і менонітів (релігійна секта, послідовники Менно Сімонса) на теренах України займаються декілька фахових студій. Серед них необхідно визначити доробки наукових шкіл: Київ (Марочко В.І., Васильчик В.М.), Одеси (Шевчук Н.А., Плеська Є.Г.), Дніпропетровська (Бобилева С.Й., Венгер Н.В.) Донецька (Дингес А.С.), Запоріжжя (Бойко А.В., Лях С.Р.) Фахівці розглядають питання особливостей соціально-економічного, політичного розвитку німців та менонітів, аналізують міжконфесійні відносини, між тим у вивчені історії німців і менонітів Приазов'я, а саме Бердянщини зроблено вкрай мало. Саме тому, продовжимо систематизацію інформації відносно німців і менонітів Бердянщини для урахування досвіду їх сільськогосподарського виробництва в складних природно-кліматичних та економічних умовах сучасності.

Територія Північного Приазов'я увійшла до складу Російської імперії у другій половині XVIII ст. Населення регіону швидко зростало й у 1842 р. виникла необхідність адміністративно-територіального перерозподілу краю, у наслідок чого було утворено Бердянський повіт у складі Таврійської губернії. Узагалі, у середині XIX ст.

у Таврійській губернії приблизно 50% були росіянами або українцями (з 546905 мешканців –272962 чол.)[13, с.225]. Однак, регіону все ще не вистачало «робочих рук», тому царський уряд зайве заохочував до еміграції в Росію все більше іноземних колоністів.

Перші менонітські поселення (колонії) на території сучасної Бердянщини виникли у 1789 р. на Молочних водах, де влаштувалася родина меноніста Іоганна Іоганновича Гіберта [2, арк.25-26] (надалі колонія Мунтау).

Офіційне визначення колоній, як адміністративної одиниці, почалося на початку XIX ст. Перші колонії менонітів: Гальбштадт, Шенау, Фінау, Лінденау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтонау, Мунтау датуються 1804 р., Тігенгаген, Блюменорт, Розенорт, Шензе, Тіге, Ладекоп, Петерсгаген – 1805 р., Фюрстенау – 1806 р., Рікенау– 1811 р., Ліхтфельд – 1819 р.

Німці з'явилися на Бердянщині у 1819 р., але земельні ділянки одержали тільки у 1822 р. на підставі Маніфесту 1963 р. Вони утворили перші три німецькі «швабські колонії»: Нойгофунгсталь, Нойгофунг, Розенфельд (99 родин – 101 господарство), що були об'єднані у Бердянській колоністський округ[8, с.23].

Німці та меноніти також оселилися у місті Бердянськ. Спираючись на анонімний рукопис з архіву Бердянського краєзнавчого музею, можна припустити, що приблизно в 1839 р. у місто прибули 40 родин менонітів (198) частково з Хортицьких і Молочанських колоній та біля ста родин німців (375 чол. та 412 жін.)[7]. Для їх облаштування в місті Бердянськ губернатор Таврійської губернії граф Воронцов надав наказ про відмежування земель під сади та виноградники. Між тим тільки через 10 років – у травні 1849 р. були відмежовані 49 дес. землі у східній частині Бердянська для родин: Давіда Фаста, Іоганна Ремпеля, братів Іоганна та Герхарда Ізебрантів, Якова Різена, Іоганна Фаста, Петра Ремпеля, Давіда Ейцена й інш.[13, с.24]. Так в межах міста виникла німецька слобода – «колонія»(назва району збереглася до сьогодні).

Протягом XIX ст. управління колоніями здійснювалося шляхом демократичних засад: «без особливого мирського вироку не дозволялися ніякі нові оподаткування з колоністів»[3, арк. 15]. Для повного розвитку селянсько-волосного ладу бракувало тільки однієї, однак досить важливої ланки – волосного сходу. Однак, меноніти скликали й волосні сходи «Kreis» або Gebiets-Versammlung» з рівної кількості делегатів від поселень. Між тим, виборні посадові особи як нижчої так і середньої ланки здебільше виконували накази та розпорядження місцевого

керівництва [1, арк. 131]. Для більш зручного управління колоніями існувала посада наглядача колоній [21], яка доповнювалася обов'язками піклувальника, тобто депутатством при вирішенні судових справ [21, с.123]. Наприкінці XIX ст. під тиском антинімецької компанії в Російській імперії відбулася реорганізація структури управління колоніями. Згідно з законами від 4 та 16 червня 1871 р. іноземні колоністи переводилися у стан поселян-власників й підпорядковувалися губернським, місцевим установам із селянських питань[18, с.321]. На практиці це позначало ліквідацію самоврядування в іноземних колоніях взагалі [22, s.124]. Надалі німецьке та менонітське населення чоловічої статі було притягнуте до загальної військової повинності(1874 р.). Почалася акція перейменування назв колоній за російським зразком. Наслідком даного процесу стала перша хвиля масової еміграції німців і менонітів, яка продовжувалася упродовж першої половини XX ст.

Економічний розвиток колоній визначався особливостями природно-кліматичного чинника регіону та специфікою притаманного німцям і менонітам традиційного товарного виробництва. Колонії було розташовано в достатньо несприятливих до землеробства умовах. За умов колонізації регіону переселенці повинні були займатися лісорозведенням, виноградарством, садівництвом, розведенням тутового шовкопряду тощо. Поступово німці і меноніти переходили й до землеробства, вважаючи цей вид господарювання «богоугодною справою»[7]. Меноніти засвоювали нові технології виноробства, отримавши монополію від держави на утримання шинків в колоніях. Розводили й селекціонували овець та корів. Німці домінували у вінокурні та садівництві. Однак, потужним стимулом у переселенців щодо отримання прибутку стало переробне та фабричне виробництво. Уже в 30-ті рр. XIX ст. у менонітів Бердянщини функціонували три рідких на той час оцтових заводів, що виробляли продукцію на суму 4552 карб. [10, с.168]. На хуторі І.Корніса у той час була влаштована сушильна пічка для фруктів [17, с. 143], що сприяло збереженню врожаю та якості сухофруктів. З метою підвищення якості виноробства були виготовлені 30 пар моделей поліпшених виноробних приладів, а саме виноградна терка для відділення гребінців і закритий бродильний чан. Менонітам заборонялося пиячити, а оскільки схиленість до пияцтва, як вважалося, виникала від відвідування шинків, то громада слідкувала, щоб кількість шинків у колонії не була

надмірно значною, й дуже обережно надавала дозвіл на відкриття нового питного закладу.

Новім видом виробництва для Бердянщини стало шовківництво. Цьому сприяла наявність значної сировинної бази: у всіх поселеннях були висаджені плантації шовковиці. Уже в 1846 р. тільки в менонітських і німецьких колоніях нараховувалося: в присадибних ділянках – 8058, на плантаціях поблизу колоній – 325492, у школах – 304851, а взагалі з посадками – 1142478 дерев шовковиці [14, с.134]. Колоністи вирощували кокони і грени, і природно, збували їх на внутрішньому, а згодом, й на зовнішньому ринках. Меноніт Янсен з колонії Тіге сконструював особливу шовкопрядильну машину, яка на Сімферопольській губернській виставці у 1887 р. визнала загальну позитивну оцінку [15, с.166]. У повіті діяли трирічні семінари з шовківництва. До справи було підключено вчителів місцевих шкіл. У поселеннях постійно експериментували над створенням стійких до специфічних природно-кліматичних умов порід хробаків. У підсумки була виведена селекційна морозостійка грена з тривалим часом «пожвавлення». Вихід з одного подібного золотника грени складав в середньому близько 15 фунтів [15, с.56]. Торгово-посередницькою діяльністю з продажу коконів у Москву серед менонітів переважно займалися: Нейфельд [4, арк.16, 34, 41], який скупав до 30 мір коконів в колонії Лінденау, меноніт Гільберт – до 400 мір у колонії Вернерсдорф. У цілому щорічно в 90-х рр. XIX ст. у Бердянському повіті вироблялося до 600 мір сухих коконів, що свідчило про високу рентабельність шовківництва й уміння господарювати в нових економічних умовах. Між тим, наприкінці XIX ст. шовківництво в менонітських і німецьких колоніях перестає бути прибутковою справою під тиском багатьох об'єктивних причин. Їм традиційно ще деякий час займалися переважно жінки для поповнення власної скарбниці господинь та їх дочок.

У середині XIX ст. меноніти виявили себе як завзяті хлібороби. Вони застосовували чотирипільний сівозмін, бо при інших видах сівозміну були істотні збитки. У деяких колоніях (к. Пастві) використовували навіть восьмипільний сівозмін [15, с.362]. Пан Карл Кепен характеризував переваги німецьких і менонітських хліборобів у поширенні експорту зернових культур ще в 1842 р. Він визначив, що торговий експортний баланс Бердянського потру складався тільки з землеробських культур даного регіону: пшениці, жита, лену, сурепи, толоки, які вирощувалися переважно в німецьких і менонітських колоніях і на землях Азовського козацького війська [11, с.10]. Меноніти селекціонували ар-

наутську пшеницю за прикладом сусідів – азовських козаків.

Важливим джерелом прибутку в колоніях було тютюнництво. У менонітів паління заборонялося в силу релігійних догм, однак розведення тютюну не заборонялося. Цікаво, що прибуток від продажу тютюну, як й від шовківництва, складав власний капітал господинь та їх дочок.

Німці і меноніти займалися різними ремеслами, гончарством, бондарством, виробництвом возів, сільськогосподарського знаряддя. У колоніях також займалися бджільництвом, рибальством й транспортуванням риби, засновували цегляні заводи. Тільки в м. Бердянськ у другій половині XIX – на початку XX ст. функціонувало тридцять дрібних цегельних заводів, які належали німцям чи менонітам.

Бердянськ у середині XIX ст. називали «містом млинів». У 40-х р. млини ставали архітектурним атрибутом кожної німецької і менонітської колонії Бердянщини. Млини обслуговували мешканців власної колонії й найближчі україно-російські села. На зміну вітрякам прийшов перший вальковий автоматичний млин, який сконструював меноніт М.І. Гербер (1867 р.). Продуктивність парового млина у 20 разів перевищувала потужності вітряка. Поширення борошномельного виробництва у повіті призвели до утворення торгово-посередницьких товариств, таких як «Нейфельд і брати» та «Вальдгеймське т-во» [23, р.315].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. тільки у Гнаденфельдській волості Бердянського повіту функціонувало 100 підприємств вартістю 193750 карб., 3 заводи сільськогосподарських знарядь: Гордіна М. та Я.Д., товариство «Гоффман та сини», «Гриценко П.П. та Леві М.Я.»; У Гальштатдтській волості було розташовано 191 підприємство: 7 заводів сільськогосподарських машин, серед них – товариство братів Іткін (к. Орлов), Томзен І.Г. (к. Нейкірх) «Кісельгофф» Вельмс П.А. (к. Шензеш); 13 цегельних і черепичних заводів, винні, пивоварні, оцтові заводи, 38 дрібних підприємств. Їхня загальна вартість складала порядку 1 272 415 карб. У 1880 р. було збудовано невеликий крохмальний завод, який виготовляв дескрин та рисову пудру [14, с.45].

Підприємці з німців і менонітів установили міцні контакти із солідними Московськими та Петербурзькими фірмами.

Доцільно зауважити, що німці і меноніти вступили у фазу промислового розвитку з найменшими збитками, бо час їх адаптації на півдні України відбувся після перегляду російським урядом законодавства щодо поширення ре-

місництва в колоністському середовищі. І навіть навпаки, уряд створював умови розвитку підприємницької справи та приватної ініціативи. Розвиток ринкових відносин, у свою чергу, стимулював розширення асортименту, художнього смаку виробників і споживачів, а головне – поліпшення якості продукції. Так, годинник, зроблений в німецьких майстернях, не потребував ремонту протягом 50 років. Меблі, які були у споживанні сотні років, мали вигляд новоділа. Сюртуки із сукна носилися понад 20 років, після чого ще використовувались як робочий одяг [16, с.192].

Розвиток промисловості спонукав до розширення асортименту спеціалізованого виробництва. Так, наявність Бердянського порту та необхідність такелажних робіт підштовхнула до створення шпагатно-прядильної фабрики німцем Г.Д.Гінтером (1883 р.) та снопов'язальної шпагатної фабрики менонітами Д.Вінцом і Г. Янценом. Зрозуміло, що дрібні місцеві шпагатні фабрики не в змозі були конкурувати з могутніми шпагатними фабриками Одеси, між тим, вони забезпечували необхідною продукцією потреби всього Бердянського повіту.

Узагалі, специфіка товарного виробництва Бердянщини визначалась тим, що переважна більшість товарів вироблялася з підручної сировини, що в свою чергу, призводило до однотипності виробів, а значить й до вузькості внутрішнього ринку. Щоб отримати прибуток необхідним було впровадження нових технологій. Нові фабричні знаряддя сільськогосподарського призначення коштували значні суми. У 1874 р. місцеві підприємці приступили до виготовлення власних сільськогосподарських знарядь. У колонії Гальбштадт меноніти Шредер і Франц заснували завод із випуску сільськогосподарського інвентарю: плугів (букерів), снопов'язалок, молотарок, віялок. Обсяг продукції у 1880 р. складав до 200 тис. сріблом [5, арк.271]. На заводі працювало у 80-ті рр. XIX ст. від 30 до 90 чол. До 1913 р. асортимент продукції значно розширювався – виробляли: жнивварки, коні молотарки з приводами від 4 до 10 сил, кукурудзяні молотарки, машини для виробництва олії, вальцеві постави, жаровні, глинопіски, чавунні вали для вітряків. Подібного роду підприємства з 1880 р. діяли в колонії Мунтау, де виготовляли: молотарки, букери, преса, приводи на сумку передач. Загальний обсяг продукції складав 360 тис. карб. щорічно. (234,с.223) У колонії Вальдгейм працювали дві фабрики сільськогосподарських знарядь: «Й.І.Нейфельда та Ко» і «Т.А.Урну та Ко» с щорічним виробництвом на суму більше 260 тис. карб.[24. р.78].

Масштаби сільськогосподарського виробництва постійно розширювалися. Між тим, усе ще не задовольняли потреби виробників хліба у повіті. Так, ще в 1899 р. відчувалася гостра нестача жнивварок на хлібних ланах. Із загальної кількості 9989 машин у повіті, що були пригідні до експлуатації в українських і російських селищах використовувалося – 7398 машин, у болгар –243, у німців –лютеран –160, у менонітів – 1974 жнивварки. Ураховуючи відсоток колоністського населення (4 німецьких колонії, 56 менонітських поселення. 48 молдово-болгарських сіл й 50 % російськомовних сіл, то найбільш забезпеченими жнивними машинами на Бердянщині наприкінці XIX ст. були німецькі (60%) та менонітські (50%) господарства [16, с.233]. У кожному німецькому та менонітському господарстві використовувалися віялки. Отже, наприкінці XIX - на поч. XX ст. німецьке та менонітське господарство на Бердянщині відрізнялося від інших значним відсотком пропасних і яскраво вираженим тваринницьким ухилом [6, арк.68].

У залежності від потреб часу серед німців і менонітів виникала необхідність у технічному переобладнанні виробництва. Електричне світло було проведено в колонії Гальбштадт, Ной-Гальбштадт, Мунтау ще в 1910 р. власником пивоварного заводу Германом Нойфельдом (18, с. 452), колонії було телефонізовано (18, с.679)

У колоніях й місцях компактного поселення німців і менонітів функціонували початкові школи, училища, приватні пансіони, розвинута система соціальної допомоги, охорони здоров'я, система страхування, опіки.

Напередодні Першої світової війни під гаслом антинімецьких настроїв у Російській імперії було прийнято ряд Ліквідаційних законів щодо іноземного землевласництва в країні. У першу чергу це торкалося німців і менонітів, які мусили емігрувати в інші держави. 16 квітня 1916 р. начальник жандармського управління м.Одеси констатував про ліквідацію німецьких колоній на півдні України. Наступний етап масового переселення німецькомовного населення відбувся вже у 1941 р, коли залишків етнічних німців депортували у Сибір, як потенційних колабораціоністів.

У наш час німці складають незначну частину населення Бердянщини та м. Бердянськ. У 1997 р. у місті відроджено лютеранську церкву на чолі з протодияконом Ізольдою Толок. У 2008 р. лютеранська община (десь до 100 прихожан) повернула собі у власність два приміщення – будівлю лютеранської кірхи та лютеранської школи. Необхідно зауважити, що в цих приміщеннях тривалий термін розмішувалися

учбові аудиторії Бердянського державного педагогічного університету, який нічого не отримав на заміну. У місті не припиняється гостра дискусія щодо абсурдності реструктуризації будівель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Одеської області, Ф.6 Піклувальний комітет іноземних поселенців південного краю Росії, оп.1 (1779-1876 рр.), Спр.208. Рапорт Молочанского окружного приказа с ведомостью за май 1805 г. Рапорт смотрителя молочанских меннонитских колоний за ноябрь 1805 г.(Гальбштадт, Мунтау, Шенау) – 67 арк. (надалі ДАОО)
2. ДАОО, Ф. 89. Менонітська община Бердянського повіту, оп.1 (1803-1920 рр.), Спр. 357. Ревизские сказки. 1835г. – 983 арк.
3. ДАОО, Ф. 89, Спр.1706. Правила поселения меннонитов. – 54 арк.
4. ДАОО, Ф. 89 Спр. 2624. Счета и накладные менонитских торговых домов. – 163 арк
5. ДАОО, Ф. 89, Спр. 2627. Счета и накладные меннонитских торговых фирм. – 43 арк.
6. Державний центральний архів автономної республіки Крим, Ф. Р. 40939, оп. 2 (1917-1921 рр.), Спр. 616. – Материали о положении немцев. Тезисы о состоянии немецких хозяйств в Крыму. 1925 г. –104 арк.
7. Архів Бердянського Краєзнавчого музею. Науково-допоміжний фонд, дорадянський період, Спр.3Г Недатированная анонимная рукопись о возникновении менонитской общины в приморском городе Бердянске.
8. Брандес Д. Бердянский колонистский округ / Д. Брандес // Немцы Украины. Пилотный сборник – М., 2002. – 209 с.
9. Герсиванов А. Военно-статистическое обозрение Российской империи. С.Пб., 1849.- Т.ХІ, Ч.2. Таврическая губерния. – 225 с.
10. Дружинина Е.Й. Южная Украина (1800-1825 гг.)/ Е.Й. Дружинина – М., 1970. –383 с.
11. Кепен К. Несколько слов о разведении лесов в степях Таврической губернии // Журнал Министерства Государственных имуществ. - С.Пб, 1863. – Ч.84, отд. II. – С. 17-21.
12. Наставления для комиссии сельского хозяйства в немецких колониях южного края. - Бердянск, 1886. - 86 с.
13. Немецкое население Таврической губернии. – О., 2000. – 576 с.
14. Отчет о землеустройстве за 1899 г. – Бердянск, 1900. – 61 с.
15. Отчет земской управы за 1885 г. - Бердянск, 1886.- 487 с.
16. Отечествоведение [Сост. Д. Семенов] – С.Пб., 1871. - Т. 2. Южный край по рассказам путешественников, ученым исследованиям. – 548 с.
17. Олексеенко С. Бердянский уезд в сельскохозяйственном отношении // Вестник Петровской сельскохозяйственной академии. – 1889, Выпуск I. – С. 56-59.
18. Памятная книга Таврической губернии [под ред. Вернера К.А.] – Симф., 1891. – 875 с.
19. Сборник основной статистики. Подворная перепись. – Симф., 1909. – 654 с.
20. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. - Т. V. - Симф., 1887. – 642 с.
21. Указ “О допуске при разрешении судебных дел в колониях надсмотрщиков или других нижних чинов вместо членов контор, поскольку их продолжительные отлучки мешали судебному процессу”// ПСЗРИ – Т.ХІ. - № 41095.
22. Gunter W., Heibrecht D., Peters H. Onsi Tjedis Ersalzdienst der Mennoniten in RuBland unter Kommando. – 1966, - S.23, 25, 28.
23. Frizen P. Die Alt-Evangelische Mennonitische Bruderschaft in Russland (1789-1910) in Rahmen der Mennoniten Gesamtgeschichte. Halbstadt. 1911. –171 s.
24. Urry J. None but Saints: The Transformation of Mennonite Life in Russia 1789-1889. - Hiperion Press Lmted, 1989. – 328 p.